

- ³ Художник // *Шевченко Т.* Зібрання творів. У 6-ти тт. К., 2003. Т. 4. С. 157.
- ⁴ Там само. С. 167.
- ⁵ *Пріцак О.* Шевченко – пророк. К., 1993. С. 13.
- ⁶ *Дорошкевич О.* Петербурзьке оточення молодого Шевченка // *Дорошкевич О.* Етюди з шевченкознавства. Зб. ст. Харків; Київ, 1930. С. 57.
- ⁷ Художник... С. 151.
- ⁸ Щоденник // *Шевченко Т.* Зібрання творів. У 6-ти тт. К., 2003. Т. 5. С. 31.
- ⁹ *Чернишова Т. М.* Антична література і Т. Г. Шевченко // *Шевченківський словник.* У 2-х тт. К., 1967. Т. 1. С. 40; *Зорівчак Р. П.* Англійська література і Т. Г. Шевченко // Там само. С. 36–37.
- ¹⁰ Художник... С. 173.
- ¹¹ Щоденник // *Шевченко Т.* Зібрання творів. С. 155.
- ¹² *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка. Навколо «Москалевої криниці». Два-надцять статтів. Едмонтон, 1986. С. 41, посилання 26-е.
- ¹³ Там само. – С. 62.
- ¹⁴ У когорті дослідників, які студіюють у зазначеному керунку, окрім згаданого Л. Ушкалова, слід згадати О. Яковину, Л. Литвин та ін.
- ¹⁵ *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка. С. 241.
- ¹⁶ Там само. С. 319.
- ¹⁷ *Бігун О. А.* Byzantium: pro et contra (Амбівалентність візантійства у творчості Тараса Шевченка). Івано-Франківськ, 2014. С. 388.
- ¹⁸ *Іларіон, митр.* Релігійність Тараса Шевченка. Вінніпег, 1964. С. 7.
- ¹⁹ Там само. С. 14–15, 79, 100.
- ²⁰ Там само. С. 80, 89, 94.
- ²¹ Там само. С. 93.
- ²² Там само. С. 101.

Іван Куций
(Черкаси)

ВІЗАНТІЯ НА МЕНТАЛЬНИХ КАРТАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ ст.

На ментальних картах українських вчених ХІХ ст. одним із найбільш нез'ясованих питань було визначення місця Візантії у системі цивілізаційного поділу світу. Його проблематичність полягала насамперед у тому, що Візантія не вписувалася в жоден із артикульованих цивілізаційних образів української інтелектуальної думки: ні Слов'янського світу / Слов'янщини, ні європейського Заходу, ні Азіатського Сходу. З іншого боку, історичний образ Візантії окремими своїми аспектами був дотичним до кожного із вищезгаданих цивілізаційних образів. Так, українські історики були одноставні у визнанні факту, що Візантію із Слов'янським світом / Слов'янщиною ріднило православне віросповідання, культурна та деякою мірою державницько-династична традиція. У географічно-просторовому сенсі Візантія вписувалась в образ Сходу й частково Азії. У державницько-династичному сенсі українські вчені сприймали Візантію як спадкоємицю й продовжувача традицій Римської імперії. Остання рецептувалася як попередник Європейської цивілізації. Хоча спроб ототожнення Візантії із західноєвропейським світом в українській історичній думці не простежуємо. Через це питання про цивілізаційну приналежність Візантії та її місце у цивілізаційному розподілі світу впродовж довгого часу залишалося відкритим. Власне чітких відповідей на це питання в працях українських істориків ХІХ ст. не віднаходимо.

Загалом візантійська тематика в українській історіографії ХІХ ст. була майже не розробленою. Лише окремі історики-концептуалісти

(насамперед Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Олександра Єфименко) епізодично намагалися подати дещо глибші рефлексії стосовно політично-цивілізаційного феномену Візантії. Інші ж історики здебільшого обмежувались згадками про династично-політичні, культурно-релігійні та торгово-економічні контакти Давньої Русі та Візантійської імперії. Причину такого ігнорування візантійської проблематики вбачаємо насамперед у її концептуальній та фактуальній нерозробленості українською історіографією. Не менш вагомою причиною такого стану була непридатність історичного образу Візантії виконувати актуальні для українського історіописання XIX ст. соціальні замовлення. Так, для носіїв слов'янської цивілізаційної ідентичності візантійські сюжети були малоприслужними для обґрунтування як «свого» (Слов'янський світ / Слов'янщина), так і «чужого» (Європа / Захід) життєпростору. За фактом «неслов'янської» (тобто «грецької») культурної традиції Візантійська імперія не могла бути включеною до «свого» життєпростору. Водночас її православне віросповідання не дозволяло повною мірою долучити її до числа цивілізацій, що були «чужими» і «ворожими» Слов'янському / Руському світові, оскільки саме релігійно-конфесійний компонент був одним із основоположних у цивілізаційній самоідентифікації. Не користувалася великою популярністю візантійська тематика в істориків з проєвропейською орієнтацією. Візантію вони розуміли як «чужий» щодо Європи світ, а тому не надавали їй вагомого значення. Візантійська тема була малоприслужною і в національних дискусіях українських інтелектуалів XIX ст.: у процесі науково-історичного обґрунтування окремішності українців як від росіян, так і від поляків вона не могла мати першорядного значення.

Таким чином, у системі національної та культурно-цивілізаційної самоідентифікації за схемою «свій–чужий» місце Візантії було розмитим та неоднозначним. Не будучи «своїм» в етнонаціональному відношенні, у конфесійному вона була спорідненим Русі-Україні життєпростором. Завдяки цьому Імперії ромеїв все ж не була притаманна характеристика абсолютно «чужого», а тим більше – «ворожого» цивілізаційного середовища. Отже, візантійська тематика у національних та цивілізаційних дискусіях українських істориків XIX ст. не посідала вагомого місця.

У працях істориків, які дотично порушували візантійську тематику, доволі розмито прочитуємо думку про Візантію як цілком окремий і самостійний цивілізаційний життєпростір. Стосовно ж впливів цієї цивілізації на Слов'янський / Руський світ, то тут погляди істориків були неоднозначними. З одного боку, вони визнавали, що завдяки прийняттю православного віросповідання й передової на той час «грецької» культурної традиції, Русь набула статусу культурної й освіченої країни. Учені слов'янської ідентичності (М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, О. Єфименко) при цьому зазначали, що за рівнем розвитку окультурена «греками» Русь істотно випередила країни Західної Європи. З іншого боку, ці ж дослідники акцентували увагу і на негативних наслідках візантійського впливу на руські національно-політичні та духовно-культурні процеси. Так, М. Костомаров неодноразово наголошував, що ворожість Руського світу щодо католицького Заходу є результатом саме візантійського впливу. За його твердженням, саме «греки стали прищеплювати руським свою ненависть і злобу до західної церкви»¹. Намагаючись всіляко підкреслити самотність Слов'янського / Руського світу, українські науковці не надавали візантійським впливам вирішального значення.

У більшості наукових студій не простежуємо однаковості підходів у вирішенні проблеми співвідношення Візантії та Сходу. Тут слід акцентувати на багатозначності самого поняття Схід. Схід у системі самоідентифікації українських істориків міг набувати значення як «свого», так і чужого» чи навіть «ворожого» цивілізаційного простору. Цим «уявним» поняттям могли позначати будь-який життєпростір, що не входив у зміст поняття Захід. Так, Схід українські вчені могли розуміти як Азію загалом, як мусульманський світ, як кочовий степ, як православний світ (включно із Візантією), як східнослов'янський простір (Руський світ) і власне як «грецький» Схід, тобто Візантійську імперію та зону її культурного, релігійного і політичного впливу. Отже, Візантія на ментальних мапах українських істориків могла протиставлятися Сходу (арабському, мусульманському, тюрксько-кочовому), могла бути складовою Сходу (православного) і могла поставати синонімом Сходу («грецького»).

Українські вчені здебільшого визнавали Візантію частиною православного Сходу – як антипод латинського-католицького Заходу.

Носії слов'янської ідентичності (зокрема, М. Костомаров) при цьому зауважували, що в епоху середньовіччя Візантія була більш розвиненою, культурною й загалом «цивілізованою» країною, ніж сучасні їй країни Західної Європи. Тобто Візантія інтерпретувалась як своєрідна антитеза до Західної Європи; твердженням про її культурно-цивілізаційну вищість стосовно Заходу історики прагнули підважити усталені стереотипні європоцентричні засади світогляду, згідно яких Європа є своєрідним еталоном суспільного розвитку. Хоча Візантія географічно сприймалась як частково азіатська імперія, втім у культурно-цивілізаційному сенсі думку про її «азіатськість» відчитати доволі важко. «Цивілізована» Візантія сприймалася радше як антипод «дикій» Азії загалом чи Мусульманському світові і кочовому Степу зокрема.

У науково-історичній спадщині знакових постатей української історіографії XIX ст. спостерігаємо доволі хаотичну сукупність тез і тверджень, що стосуються Візантійської імперії. Переважно візантійська тематика артикулювалася у контексті розгляду русько-візантійських взаємин та культурно-духовних впливів Візантії на Давню Русь. Нерідко у науковій спадщині одного історика ми простежуємо як позитивні, так і негативні прояви рецепції Візантії та «візантизму». Це свідчить, зокрема, і про концептуальну несформованість наукових поглядів на цей історично-цивілізаційний феномен. Так, М. Костомаров («Риси народної Південно-Руської історії» (1861–1862)) у викладах історичного контексту руської історії XIII ст. зауважував, що «зближення з Візантією знайомило руських з прийомами такого суспільства, котре було найосвіченішим у тодішньому християнському світі»². Водночас вчений не оминув нагоди звинуватити візантійський вплив у розпалюванні міжконфесійної ворожнечі: «Ще у ті часи не вкоренилась релігійна неприязнь до західної церкви; греки не без труднощів старались насадити її»³. У цій же праці прочитуємо думку про «візантизм» як «чужий» слов'янсько-руській культурній традиції феномен. Характеризуючи «Слово о полку Ігоревім», вчений зазначав: «Тут вже нема візантизму, тут все рідне, руське»⁴. У популярній серії «Руська історія в життєписах її головних діячів» (1873–1874) М. Костомаров позитивно оцінив візантійський освітній вплив⁵. Цей вплив, за його словами, змінив «варварський

уклад суспільного життя». Зміст цього впливу, на його думку, полягав у тому, що «із Візантії – найбільш освіченої у ті часи держави – перейшли до нас поняття як юридичні і державні, так і начала розумової і літературної діяльності»⁶. Водночас у цій серії зустрічаємо і негативні конотації візантійських впливів. Так, у життєписі Андрія Боголюбського історичний факт покарання злочинця шляхом відрубання руки, відрізання язика і виколування очей розцінений автором як діяння «за візантійським звичаєм», таке, що не характерне для слов'янського звичаєвого права⁷. Не надто позитивно М. Костомаров схарактеризував шлюб великого князя Московського Івана III Васильовича із небогою останнього візантійського імператора Софією Палеолог. Він розглядав цей шлюб не лише як суто династичний акт, а як механізм успадкування візантійської державницької традиції Московською державою. «Вступивши у шлюб із грецькою царівною, – читаємо у М. Костомарова, – Іван Васильович, так би мовити, взяв з нею у придане неприязнь до Туреччини»⁸. Подібне читаємо і в етнографічній студії М. Костомарова «Домашнє життя і звичаї великоруського народу» (1860): «Греція передала нам свою антипатію до мусульман»⁹. Як бачимо, в інтерпретації М. Костомарова ворожі взаємини між слов'янським та мусульманським світом утвердилися значною мірою саме завдяки візантійському впливу на Руський світ. На його думку, вагомість цього чинника (поруч із татарським) становило основоположну різницю між росіянами та українцями. Загалом у звичаях росіян М. Костомаров вбачав «суміш візантійської пишатості та церемонності з татарською грубістю»¹⁰. На його думку, побутовий деспотизм чоловіка над жінкою у росіян був обумовлений «візантійським аскетизмом і глибокою татарською ревністю»¹¹. Як бачимо, рецепція Візантії з боку М. Костомарова була доволі неоднозначною.

Цілком негативне ставлення до візантійської спадщини у національній традиції простежуємо у пізніх історичних працях П. Куліша. У дослідженні «Історія возз'єднання Русі» вчений доволі промовисто характеризував пізню Візантійську імперію: «хитаючись, доживала свій вік зодряхліла в розпусті Візантійська імперія»¹². У праці «Відпадіня Малоросії від Польщі (1340–1654)» П. Куліш окреслив візантійський релігійно-культурний вплив

на Русь-Україну як «варварську місію» й прирівняв його до римського впливу на Польщу. «Візантія зі своєї сторони, – читаємо у його праці, – проповідувала у нас не релігію любові, а релігію ворожості. Посварений з нею Рим не міг вносити кращу проповідь християнства у напівдику Польщу Мечиславів і Болеславів. Військові зіткнення двох варварських народів супроводжувались навіюванням двох варварських місій, і при відсутності того, що можна було назвати суспільною просвітою, сприяли спорідненим націям до знищення одна одною»¹³. Як бачимо, П. Куліш розвинув тезу М. Костомарова про візантійський вплив як передумову міжконфесійної ворожнечі. У цій же студії прочитуємо негативне ставлення вченого до наслідування візантійської традиції храмобудування давньоруськими архітекторами¹⁴. Неприхильно відгукнувся П. Куліш і про «греків» поствізантійського періоду, приписуючи їм бажання ослабити єдність слов'ян¹⁵. Отже, загалом у П. Куліша спостерігаємо негативну рецепцію «візантизму» – як «чужої» слов'янам духовно-культурної традиції. Між рядками у пізніх працях цього вченого вже прочитуємо думку, що засвоєння Руссю саме візантійського варіанту християнства зумовило її подальшу «відсталість», «невігластво», «нецивілізованість» тощо. Тобто у спадщині П. Куліша проглядаються початки тієї рецепції візантизму, яка згодом, вже у ХХ ст., стала основоположною для носіїв європейської ідентичності.

Дещо глибші міркування про Візантію та її вплив на руську історію віднаходимо у науковій спадщині О. Єфименко. У синтетичній студії «Історія українського народу» (1906) вона окреслила візантійську культурну традицію як одну (поруч із азіатською) із «вищих» культур. У праці простежуємо цілком позитивне ставлення дослідниці до ромейського культурного впливу на Русь: «Південна Русь була цілком відкрита для двох великих культурних впливів. Одна течія йшла із півдня, із Візантії, котра стояла на вищій точці культурного розвитку, якої досягло в цю епоху європейське людство. Друга течія йшла із сходу, із Азії»¹⁶. В О. Єфименко найчіткіше проглядається думка про Візантію як окремий цивілізаційний простір – візантійців вона згадує поруч із «східними» арабами та «нашими» слов'янами¹⁷. Також із цитованого уривку ми бачимо, що Візантію вона мислила не східною чи азіатською, а «півден-

ною» країною. Тезу про «іншість» Сходу та Візантії підтверджує також така думка О. Єфименко: «Схід сильно впливав на саму Візантію, на світогляд, мистецтво і побут самого візантійського грека»¹⁸. Позитивна конотація Візантії як «цивілізованої» та «культурної» країни виразно проглядається у характеристиці Володимира Мономаха: «Мати його – грецька царівна. Можливо, впливу сімейної атмосфери зобов'язаний Володимир Мономах тій відносній культурності, котра так вигідно вирізняє його в середовищі інших членів Ярославового дому»¹⁹. Отже, О. Єфименко з-поміж українських істориків найбільш позитивно трактувала Візантію та її впливи на Руський світ.

Таким чином, історичний образ Візантії в українській історичній думці ХІХ ст. не становив окремого самодостатнього об'єкта дослідження, а був радше інструментом для поглиблення та увиразнення інших цивілізаційних образів. Саме такою обставиною можна потрактувати таку неоднозначність та суперечливість цього історичного образу у наукових текстах ХІХ ст. Спосіб інтерпретацій «візантійщини» українськими вченими міг бути як відносно сталим (П. Куліш, О. Єфименко), так і змінним чи динамічним (М. Костомаров). В останньому випадку характер оцінок у межах одного тексту міг істотно відрізнятись. Різниця оцінних акцентів залежала насамперед від характеру конкретних ситуативних риторичних стратегій. Позитивна конотація «візантійщини» застосовувалася переважно як засіб заперечення усталених стереотипно-європоцентричних поглядів про «вищість», «цивілізованість» Західної Європи. Акцент на негативних аспектах «візантійщини» робився переважно для увиразнення самотності Слов'янського світу або для підкреслення цивілізаційної «іншості» Московії-Росії як об'єкта візантійського впливу. Останній мотив спостерігаємо вже у працях пізнього М. Костомарова – історика слов'янської ідентичності. Проте на більш пізніх етапах українського історіографічного процесу ця думка артикулювалася носіями європейської ідентичності. Нечисленні й епізодично-фрагментарні рефлексії щодо візантійської тематики в українській історіографії ХІХ ст. виконували інструментальну функцію у процесі історичної легітимізації національних та цивілізаційних образів «свого» і «чужого».

- ¹ Костомаров Н. Господство дома Св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. М., 1993. С. 70.
- ² Костомаров Н. Черты народной южно-русской истории // Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989. С. 102.
- ³ Там само. С. 102.
- ⁴ Там само. С. 103.
- ⁵ Костомаров Н. Господство дома Св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. М., 1993. С. 4.
- ⁶ Там само. С. 5.
- ⁷ Там само. С. 82.
- ⁸ Там само. С. 273.
- ⁹ Костомаров Н. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа // Костомаров Н. Русские нравы. Исторические монографии и исследования. М., 1995. С. 178.
- ¹⁰ Там само. С. 107.
- ¹¹ Там само. С. 87.
- ¹² Кулишъ П. История возсоединения Руси. Томъ второй. Отъ начала столѣтней козацко-шляхетской войны до возстановления въ Кіевѣ православной іерархіи въ 1620 году. С.-Петербургъ, 1874. С. 218.
- ¹³ Кулишъ П. Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ первый. М., 1888. С. 110.
- ¹⁴ Там само. С. 168.
- ¹⁵ Кулишъ П. Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ третій. М., 1889. С. 132.
- ¹⁶ Ефименко А. История украинского народа. К., 1990. С. 23.
- ¹⁷ Там само. С. 19, 20.
- ¹⁸ Там само. С. 24.
- ¹⁹ Там само. С. 46.

Ольга Бігун

(Івано-Франківськ)

«СОБОРНІСТЬ» У ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: РЕЦЕПЦІЯ КАНОНУ

Рецепція християнської екзегетики східного обряду, аналіз образів, пов'язаних з топікою візантіїства у Шевченковій творчості, доводять глибинний зв'язок із візантійським культурно-цивілізаційним пластом, його впливом, прямим чи опосередкованим. Як православний християнин Т. Шевченко змалку був безпосереднім учасником православного церковно-обрядового дійства, та й у дорослому віці обертався переважно в середовищі православної культури. Отже, він органічно ввібрав у своє світосприйняття візантійську парадигматику, яка викликала у нього духовне переживання. Водночас у Російській імперії він стикався також із політично-ідеологічними явищами візантійського походження, які у ліберально-демократичних колах того часу сприймалися зазвичай негативно – як символ самодержавства, гніту, застою. У сучасних дослідженнях Шевченкового візантіїства нерідко абсолютизується другий вимір, а звідси поетове ставлення до візантіїства зводиться до суто негативного. Проте, як свідчать твори українського митця, візантійська традиція, що асоціюється з християнською духовністю та уособлює церковний обряд, архітектуру, іконопис, сприймається як невід'ємний складник культури українського народу.

Власне, у силовому полі візантійської духовної традиції формувалася і література киеворуського періоду, і доби українського бароко, позначилась вона і на творах Шевченка. Зокрема, концепція киеворуського християнства виявляється у творчості Т. Шевченка інтерпретаціями ідей святості, уявлень про Трійцю, Логос,